

---

## Jan Mertl: sociolog-kolaborant, nebo oběť okolností?\*

ZDENĚK R. NEŠPOR\*\*

Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., Praha

### Sociologist Jan Mertl: Quisling or a Victim of Circumstances?

**Abstract:** The article analyses the life and academic contribution of one of the most prominent interwar Czech sociologists, Jan Mertl (1904–1978), whose studies in political sociology were highly innovative in his day, in both the Czech and the international context. Mertl was a follower of Max Weber and focused on the comparative historical-sociological analysis of political partisanship and party systems. He also devoted extensive study to changes in the relationship between state administration/bureaucracy and political representation. He enriched the field of (Czech) sociological theory with his concept of the ‘self-regularity of social phenomena’, dealing with the unintended outcomes and latent functions of social action, and he attempted to distinguish between Weberian ideal types and ‘historical types’. He also made the first systematic analysis of modern bureaucracy, using the Weberian concept of the ‘iron cage of modernisation’. However, Mertl is a significant figure in the history of Czech sociology for another reason: his behaviour during the Second World War is generally perceived as an explicit example of collaboration with Nazism, which led to Mertl’s total exclusion from the academic community after the war. The author analyses the motives and extent of Mertl’s ‘wrongdoing’, as well as the reasons for his being ostracised by the academic world, even though he was officially acquitted of collaboration. The author also provides a brief description of his later life. The article is based on all available published sources and on a large number of previously unknown and unexploited archive materials.

**Keywords:** Jan Mertl, Czech sociology – 20th century, history of sociology, sociology of politics, social theory, Nazism, collaboration

*Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2012, Vol. 48, No. 2: 343–365

---

\* Článek vznikl v rámci grantu GA ČR *Dějiny a současnost české sociologie* (č. P404/10/0032), autor za tuto podporu děkuje.

\*\* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: doc. PhDr. Zdeněk R. Nešpor, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v.v.i., oddělení Ekonomická sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: zdenek.nespor@soc.cas.cz.

## Úvod

V dějinách české sociologie existuje řada „bílých míst“, z nichž nejpodstatnější, respektive nejméně prostudovaná se týká polického angažmá dřívějších sociologů, včetně oborového fungování v období druhé světové války a v dalších krizových periodách způsobených komunistickou likvidací sociologie v padesátých letech a normalizačními čistkami po roce 1968. Tato studie chce – podobně jako nedávný rozbor díla a vlivu Jaroslava Šímy [Nešpor 2011] – prostřednictvím případové studie přispět k poznání reálného fungování (části) české sociologické obce v období před nástupem marxismu, aniž by opakovala běžně užívaná klišé o protikladech pražské a brněnské sociologické školy, jejichž relevanci věcně zpochybnil již Alexander Hirner [Hirner 1970: 252–266]. Půjde o vůbec první nástin života a díla jedné z ústředních postav pražské školy, Jana Mertla (11. prosince 1904 – 10. října 1978),<sup>1</sup> jehož koncepty byly na rozdíl od většiny tehdejší české sociologické produkce přinejmenším dílčí měrou inovativní i v mezinárodním měřítku a dodnes si zaslouží pozornost nejen politických sociologů. Mertlova „smůla“, která vedla k téměř úplnému zapomnění této postavy, spočívala v tom, že se během druhé světové války údajně dal do služeb nacistické moci. Z hlediska vědeckého poznání jde samozřejmě o irelevantní skutečnost – nehledě k míře její fakticity, již také podrobíme zkoumání –, naopak je sociologicky zajímavé, jak a proč došlo k Mertlově ostrakizaci.

Pomineme-li Emanuela Moravce, který byl sociologem jenom podle vlastního přesvědčení, je jméno Jana Mertla v české sociologii synonymem pro kolaboraci za druhé světové války. Předválečný velice nadějný sociolog a politolog, brilantní analytik rakousko-uherské a československé byrokracie a tvůrce koncepčně dobře postavených komparativních analýz politického stranictví vinou spolupráce s okupanty – zradil. Jeho kolegové a přátelé z pražské sociologické školy se od něj proto rozhodně distancovali, což v Československu z této akademické skupiny „poslední pozůstalý“ Josef Král potvrdil ještě i po více než dvaceti letech [Král 1969: 399] a „expozici pro fašistickou ideologii“ Mertlovi vyčítala také nezávislá historička pražské školy Jiřina Šiklová [Šiklová 1968: 21] nebo ještě později Miloslav Petrušek [Petrušek 1998: 205]. Bez ohledu na kvalitu svého předválečného díla (i na to, že komunisté na více než dekádu jakoukoli sociologii zakázali) „Quisling mezi českými sociology“ strávil většinu svého potenciálního vědeckého působení mimo obor, k jehož pěstování se už nikdy nevrátil. V této studii bude tato dnes již prakticky neznámá osobnost české sociologie představena v kontextu dobového vývoje disciplíny, dále bude prostřednictvím archivních

<sup>1</sup> Třebaže dosud nemáme k dispozici nezávislé zhodnocení celé pražské školy, jímž není ani „obranná“ studie Jiřiny Šiklové [Šiklová 1968], všichni ostatní významní představitelé se již dočkali vlastních monografických studií: A. Boháč [Šubrtová 1977]; J. Král [Prokop 1959]; Z. Ullrich [Janišová 1998]; v případě O. Machotky ji supluje alespoň výbor z jeho díla s doprovodnými texty [Machotka 2001]. Důvody „pominutí“ Jana Mertla budou ozřejmeny vzápětí.

pramenů zkoumána Mertlova „zrada“ i způsoby jeho vyřazení z akademické sociologické obce a nakonec si – v poněkud širším smyslu – položíme kardinální otázku, *cui bono*?

### Mertlův osobní a odborný vzestup

Počátky Mertlovy kariéry se nijak nelišily od desítek dalších středostavovských intelektuálů, kteří se rozhodli pro relativně dobře zajištěnou úřednickou dráhu. Po gymnaziálních studiích, ukončených v roce 1923, se zapsal na právnickou fakultu UK, na níž promoval v prosinci 1927,<sup>2</sup> současně přitom ze zájmu navštěvoval – dokonce jako řádný student – sociologický seminář Břetislava Foustky na filosofické fakultě. Tam se seznámil s jinými (původně) Fouskovými žáky, s jadrovými pracovníky budoucí pražské školy: Otakarem Machorkou a Zdeňkem Ullrichem. Jak později vzpomínala Machotkova manželka Jarmila, „sešli se, poněvadž měli stejný názor na to, čím se má sociologie zabývat. Rádi spolu diskutovali. Posluhači jim říkali: ‚naši mladí sociologové‘ ... Na rozdíl od některých sociologů tehdejší doby tito tři věřili, že sociologie musí být empirickou vědou, založenou na skutečnosti. Musí popisovat společnost přesně tak, jak je, a neuvádět, jak má být. Naši sociologové tehdejší doby moralizovali, poukazovali na to, jak se má společnost napravit. Proti tomu se ‚naši mladí sociologové‘ přísně postavili, ponechávajíce tuto úlohu kněžím“ [Machotka 2001: 148–149]. K tomuto přesvědčení jistě přispěla také Mertlova zahraniční studijní cesta v letech 1928–29, financovaná stipendiem ministerstva školství a národní osvěty, která vedla do Frankfurtu nad Mohanem, Mertl sám si ji však rozšířil také o kratší pobyty na sociologických ústavech v Heidelbergu a v Ženevě [srov. Šiklová 1968: 16].

Seznámiv se s aktuální výzkumnou orientací zahraničních sociologů, především německojazyčných, na které zůstal trvale orientován (podobně jako Ullrich, zatímco Machotka čerpal víc podnětů z angloamerického prostředí), mohl Mertl uvažovat o budoucí akademické kariéře, současně však musel řešit docela praktické existenční otázky. Hned z jara 1928 proto žádal pražskou obec o místo magistrátního úředníka, v červnu téhož roku se na základě konkurzu stal koncepčním čekatelem a úředníkem hospodářského referátu byl ustanoven v červenci 1929, po svém návratu ze zahraničí.<sup>3</sup> Vyšel-li mu zaměstnavatel vstříc, pokud šlo o získávání zahraničních zkušeností, bylo to především proto, že jich hodlal využít při jeho pracovním zařazení. Po dvou letech, která Mertla ukázala jako schopného úředníka, byl proto přidělen do magistrátního Ústředního sociálního úřadu a následně povýšen na koncipistu, a po dalším roce – šlo o nejčasnější

<sup>2</sup> Archiv hlavního města Prahy, f. MHMP I., Presidium rady a magistrátu, osobní oddělení, Pers. IV/358, JUDr. Jan Mertl (dále jen AHMP, fond Jan Mertl), Žádost o přijetí do koncepční služby obecní z 21. 4. 1928 a přílohy. Za informace o tomto prameni autor vděčí Mgr. V. Knotkové.

<sup>3</sup> Ibid., Usnesení městské rady z 22. 6. 1928; Vyrozumění magistrátu z 8. 7. 1929.

možný termín<sup>4</sup> – dostal svolení ke složení tzv. praktické politické zkoušky, která podmiňovala získávání vyšších úředních hodností (Mertl ji složil v březnu 1932).<sup>5</sup> Magistrátním komisařem byl jmenován od října 1935 a již v lednu téhož roku získal výhody poskytované (zasloužilým) městským zaměstnancům při koupi pozemků za účelem stavby rodinných domů.<sup>6</sup>

Nad slibnou kariérou městského úředníka se nicméně od počátku vznášely „mraky“ kvůli Mertlovým vědeckým ambicím. Jeho nadřízení sice byli natolik osvětlení, že nezpochybňovali možnosti jeho odborné práce ve svém volném čase – ani to tehdy ještě nebylo ničím zcela samozřejmým –, rozhodně je však nepotěšily dva soudní procesy vedené proti Mertlovi kvůli jejím výsledkům (v obou případech byl obžalován za své časopisecky uveřejněné studie, žalobci však buď svoji žalobu stáhli, nebo bylo řízení zastaveno)<sup>7</sup>, a tím méně možnost, že by se své úřední činnosti (resp. oficiálním úředním hodinám) „vyhýbal“. Mertl se totiž v roce 1932 habilitoval ze sociologie na Vysoké škole obchodní (dnešní ČVUT)<sup>8</sup> a v říjnu téhož roku měl jako soukromý docent zahájit přednášky v roz-

<sup>4</sup> Praktickou politickou zkoušku bylo možné skládat nejdříve po třech letech úřednické práce v komunální sféře, in Mertlově případě úřad vyhověl i jeho žádosti o studijní volno k přípravě na tuto zkoušku (což rozhodně nebylo samozřejmostí).

<sup>5</sup> AHMP, fond Jan Mertl, Vyrozumění ÚSÚ 27. 4. 1931; List J. Mertla z 8. 3. 1932.

<sup>6</sup> Město si touto politikou – poprvé aplikovanou při zakládání čtvrti Ořechovka – zároveň zajišťovalo loajalitu pracovníků: v případě předčasného opuštění městské služby byli povinni okamžitě vyrovnat půjčku, která byla součástí smlouvy, což byl později i Mertlův případ; srov. *ibid.*, Oznámení ÚSÚ 4. 3. 1938.

<sup>7</sup> *Ibid.*, Vyrozumění Krajského soudu trestního v Praze z 13. 5. 1930 a 2. 8. 1930; Oznámení Okresního soudu trestního v Praze XII ze 7. 2. 1936.

<sup>8</sup> Vysoká škola obchodní, zřízená v roce 1919, se stala řádnou vysokou školou reorganizací české techniky v Praze na základě zákona č. 103/1929 Sb. z. a n., a definitivní podobu získala vládním nařízením č. 84/1934 Sb. z. a n.; jejím posláním bylo vyučovat ekonomické a okrajověji také společenské vědy. Po roce 1948 byla přejmenována na Vysokou školu (od roku 1951 Fakultu) věd hospodářských a po zřízení samostatné Vysoké školy politických a hospodářských věd (1949) byla postupně utlumována. Poslední ekonomicky zaměřeni posluchači ČVUT ukončili studium v roce 1952/53, náplň VŠO byla dočasně přenesena na VŠPHV (zrušenou v roce 1953), místo níž v září 1952 zahájila činnost Vysoká škola ekonomická [k tomu srov. Devátá 2009; Hoffmannová 2009: 219; Nešpor 2007: 28–29]. Sociologie byla na české technice (v rámci Vysoké školy speciálních nauk) vyučována v rozsahu jednoho kurzu ročně již od roku 1924, kdy došlo k habilitaci Emanuela Chalupného, již o dva roky dříve přitom na chemické fakultě přednášel Václav Verunáč sociální politiku průmyslovou. Tyto i další ojedinělé, osobně podmíněné pokusy trvaly nezávisle až do druhé světové války, systematické vyučování a výzkum v oblasti sociologie a politologie na technice jsou nicméně spojeny až s příchodem Jana Mertla. Profesorský sbor ovšem váhal, má-li Mertlovi habilitaci vůbec připustit, a zpočátku navrhoval, aby se raději habilitoval na UK (Archiv ČVUT v Praze, f. Vysoká škola obchodní (dále jen AČVUT, VŠO), kt. 9, Návrh profesorského sboru z 9. 4. 1932); k jeho habilitaci na VŠO nakonec došlo koncem roku 1932 a Mertlovu soukromou docenturu potvrdilo MŠNO 14. 6. 1933 (*ibid.*, kt. 10, Habilitace a profesury, Jan Mertl). Důvody, které Mertla vedly k habilitaci na české technice, neznáme.

sahu dvou dopoledních hodin týdně, přičemž jeho vedoucí si v příslušném oznámení dvakrát podtrhl slovo „dopolední“ – a příslušný dispens zjevně neudělil.<sup>9</sup> K jeho schválení jakožto mimořádného vyučujícího Vysoké školy obchodní došlo až v únoru 1933, *venia legendi* mu byla udělena ministerstvem školství a národní osvěty v červnu téhož roku (Mertl v té době již ale přednášel, patrně od letního semestru 1932/33).<sup>10</sup> „*Modus vivendi*“ byl patrně nalezen v přesunu času Mertlových přednášek, aby nerušily jeho magistrátní úřední hodiny; za těchto podmínek bylo město ochotné tolerovat (neplacenou) vedlejší pracovní činnost svého zaměstnance. Podívejme se nyní, v čem kromě jednoho až dvou akademických kurzů ročně spočívala.

Pomineme-li drobnější příspěvky<sup>11</sup> a publikace v denním tisku a populárních časopisech, Mertl debutoval hned po ukončení vysokoškolských studií v revui *Parlament*, která byla v této době spojená s Václavem Verunáčem a pokoušela se o ustavení teoreticky a výzkumně orientované „Sociologické tribuny“ [Nešpor 2007: 51]. Třebaže ještě nedošlo k úplnému rozchodu brněnské a pražské sociologické školy, *Parlament* usiloval o takové pojetí sociologie, které razili „naši mladí sociologové“. Mertl do časopisu přispěl krátkou programovou statí o úkolech politické sociologie [Mertl 1928–29a], teoretickým a metodologickým rozбором Schmittových *Ústavních nauk* [Mertl 1928–29b] a překladem statí o nutnosti empirizace sociologie z pera svého frankfurtského učitele Heinze O. Zieglera.<sup>12,13</sup> Již tehdy se přitom výrazně orientoval na komparativní sociologii politiky a práva a za svůj hlavní odborný vzor – třebaže osobně samozřejmě nikdy nepoznaný – považoval Maxe Webera. Stejně jako všichni pozdější „pražští“ sociologové zároveň vstoupil do Masarykovy sociologické společnosti, jejímž se na čas stal

<sup>9</sup> AHMP, fond Jan Mertl, Oznámení J. Mertla z 22. 10. 1932. Ačkoli Mertl byl uveden jako přednášející v Seznamu přednášek české techniky na rok 1932/33, vyučovat začal až následujícího roku.

<sup>10</sup> Ibid., Oznámení MŠNO z 3. 8. 1933.

<sup>11</sup> Mertl psal do *Naší doby* (1926, 1930) a *Sociální revue*, vydávané Sociálním ústavem RČS (1928, 1929).

<sup>12</sup> Do *Parlamentu* Mertl přispěl ještě v roce 1930 krátkým textem „Intelektuálové v dnešní politice“; později se časopis už ubíral jiným směrem, aniž v něm sociologie byla zastoupena.

<sup>13</sup> Ziegler byl pražský Žid, který stejně jako ostatní zájemci o sociologii z řad českých Němců v meziválečném období odešel do Německa, kde dosáhl poměrně značného akademického věhlasu. Ve svých hlavních dílech z oblasti sociologie politiky sice prosazoval autoritativní stát, avšak ostře odsuzoval nacionální socialismus. Kvůli tomu (i svému židovskému původu) se proto po jeho nástupu vrátil do Československa, kde však již nezískal žádné akademické postavení [srov. Bernsdorf 1959: 654–655]. Ohlas nezískalo ani jeho poslední dílo o profesní a sociální struktuře meziválečného Československa (1936), které se nedočkalo ani recenze v dobových českých sociologických časopisech, třebaže zejména *Sociologická revue* recenzovala téměř veškerou evropskou sociologickou literaturu, a Ziegler – jenž padl za druhé světové války jako pilot RAF – nebyl uváděn ani mezi válečnými oběťmi české sociologie. Jeho vliv fakticky zůstal omezen právě jen na Mertla, který jej (nepříliš úspěšně) uváděl do českého prostředí.

tajemníkem (její řady po konfliktu s „brněnskými“ kolegy opustili před polovinou třicátých let), v *Sociologické revui* však zřejmě kvůli současnému pracovnímu vytížení publikoval jen jedinou recenzi, opět na Zieglerovo dílo.<sup>14</sup> Více se oproti tomu zapojil do konkurenčního časopisu *Sociální problémy*, který zanedlouho začala vydávat pražská škola, a to především vlastními komparativními studiemi o funkci ideologií v soudobé politice [Mertl 1931a, 1934a]<sup>15</sup> a o sociální politice [Mertl 1934b], vedle toho do časopisu psal také recenze a zprávy.<sup>16</sup> Po Královi, Machotkovi a Ullrichovi přitom byl nejčastějším přispěvatelem revue.<sup>17</sup>

Překrývají-li se Mertlovy články v *Sociálních problémech* s jeho pozdějšími knižními díly, na které se tímto způsobem připravoval a jimž se budeme podrobněji věnovat vzápětí, pro charakterizaci jeho metodologických premis i politických postojů stojí za to přiblížit dva kratší publicistické útvary a jeden článek. V rané polemice s Emanuelem Rádlem se důsledně postavil za objektivní a nehodnotící vědecký přístup, odmítl akademické moralizování i „národní buditelství“ Masarykovo a jako vzor označil Webera, k jehož politickým postojům připomněl, že rozhodně nebyl liberálem.<sup>18</sup> Podobně „žhavou“ se po nacistickém uchopení moci v Německu a zejména po přijetí Norimberských zákonů (1935) stala problematika antisemitismu, k níž se vyjádřil v recenzi *Antisemitismu včera a dnes* amerického židovského autora L. J. Levingera.<sup>19</sup> Vzhledem k dalšímu výkladu přitom není ani tak podstatný samotný věcný rozbor Levingerovy knihy, jako spíš Mertlovo objektivní ocenění jejích sociologických dimenzí (nacistický vědec by sotva napsal, že Žid může vytvořit objektivní dílo,<sup>20</sup> obzvlášť o antisemitismu!), jednoznačně odmítnutí tzv. Protokolů sionských mudrců („kromě zcela omezených fanatiků antisemitismu nikdo přece tomuto nesmyslu nevěří“) a úvaha o Hitlerově a nacistickém resentimentu, tedy „podvědomé snaze jedince promítnouti své vlastní chyby do druhého“. Asi nejdůležitějším příspěvkem pro *Sociální problémy* se stala kritika soudobého stranického systému jako fakticky nedemokratického, ústící do úvahy o posílení role státu [Mertl 1934a], v níž se odvolával na Zieglera a vlastně celou tradici sociologie, která chtěla řídit společnost a poskytovat jí k tomu potřebné odborníky. V žádném případě nešlo o konjunkturalismus, protože Mertl hájil tyto principy dávno před tím, než z nich mohl kynout osobní pro-

<sup>14</sup> *Sociologická revue* 3, 1932, 1–2: 110–116.

<sup>15</sup> Obdobnému tématu se Mertl věnoval také v samostatně publikované přednášce v rámci diskuse o volebních reformách: [Mertl, Pešek, Kliment 1933: 3–45].

<sup>16</sup> *Sociální problémy* 1, 1931: 154–155, 379–381; 2, 1932: 47–54, 335–336, 445–452, 457–461; 3, 1934: 125–126; 4, 1935: 80–88, 245–261; 5, 1937: 141–144, 163–164; *Sociologie a sociální problémy* 6, 1938–39: 129–131, 141–142.

<sup>17</sup> Janák, Bereš 2011: 12, 16.

<sup>18</sup> *Sociální problémy* 2, 1932: 335–336. Úsilí o propagaci a lepší znalost Weberova díla, s nímž bylo v českých akademických kruzích nakládáno notně svěvolně [viz např. Horský 2009: 136–181], Mertla vedlo také k prvnímu českému překladu jeho *Politiky jako povolání* (1929).

<sup>19</sup> *Sociologie a sociální problémy* 6, 1938–39: 129–131.

<sup>20</sup> V této souvislosti je vhodné připomenout, že židovského původu byl i Mertlův frankfurtský mentor H. O. Ziegler.

spěch (nebyl přitom mezi evropskými sociálními vědci rozhodně osamocený). Na rozdíl třeba od Rudolfa I. Malého přitom nepodlehli ani „vábení fašismu“, k němuž měli někteří čeští intelektuálové blízko [Pasák 1999; srov. Malý 1935].

Úhelným kamenem Mertlova meziválečného sociologického (příp. politologického) díla jsou dvě knihy, jeho habilitace *Politické strany, jejich základy a typy v dnešním světě* [Mertl 1931b] a ještě výrazněji weberovsky laděný spis *Byrokracie*, sepsaný krátce před jmenováním mimořádným profesorem [Mertl 1937].<sup>21</sup> O weberovskou metodologii a komparativní historickosociologické analýzy se přitom opírala již první uvedená kniha, přinášející po rozsáhlých teoreticko-metodologických úvodních pasážích základní „nominalistickou“ typologii stranických systémů,<sup>22</sup> které charakterizovaly detailněji probrané konkrétní příklady ze soudobého světa.<sup>23</sup> Podobně jako Weber (a většina tehdejších sociologů) Mertl ovšem nebyl empirikem v dnešním slova smyslu; při svých analýzách vycházel z (bohaté) zahraniční literatury a přímých pozorování, kvantitativních dat užíval jenom výjimečně, a kromě shromáždění a analýzy uvedených zdrojů neprováděl ani žádný jiný vlastní výzkum. V teoretické rovině se přitom výrazněji opíral ještě o Schmittovu tezi, že ideologie parlamentarismu se z důvodu fungování zájmových skupin a stran dostává do stále výraznějšího rozporu s politickou realitou [Mertl 1931b: 22–23], a o Michelsův „zákon malého počtu“, podle nějž v politických stranách dochází k převaze vůdcovství a byrokratických principů i nad doktrinárními principy [ibid.: 85–86, 237–238]. Tomuto italskému sociologovi naproti tomu vyčítal, že se s výjimkou jediného článku, v němž přímo navazoval na Maxe Webera, nikdy nepokusil o vytvoření typologie politických stran [ibid.: 74–75], což se stalo jedním z ústředních témat Mertlova vlastního díla.<sup>24</sup>

<sup>21</sup> Obě díla se z pochopitelných důvodů dočkala řady dobových recenzí: *Politické strany: Sociologická revue* 3, 1932: 116–119 (A. Obrdlík); *Sociální problémy* 2, 1932: 146–149 (J. Král); *Byrokracie: Sociologická revue* 8, 1937: 113–114 (I. A. Bláha); *Sociologie a sociální problémy* 6, 1938–39: 113–116 (F. Potužil); *Naše doba* 45, 1938: 374–376 (K. Nováček).

<sup>22</sup> Mertlova návaznost na Webera přitom rozhodně nebyla jen formální: kromě toho, že se neustále dovolával nehodnotícího pojetí sociální vědy, zdůrazňoval ideálně-typickou konstrukci jako její základní metodu přinášející vědeckou objektivitu, třebaže ideální typy chápal více v empirickém smyslu [Mertl 1931b: 10–12, 80–82; k tomu ovšem nutno dodat, že jich tak nezávisle na deklarativním odmítnutí leckdy užíval i sám Weber, viz Nešpor 2002]. Mertl se na tohoto německého sociologa dále odvolával v souvislosti s funkcionálním vymezením státu a politických stran [Mertl 1931b: 17–19, 85] a okrajově také při charakterizaci racionalizace a byrokratizace jako inherentních modernizačních procesů: v *Politických stranách* šlo o jeden z principů formování stranických systémů [ibid.: 109, 216n.], zatímco téma bylo pochopitelně výrazněji rozvinuto v *Byrokracii*.

<sup>23</sup> Základními typy byly (1.) programové strany stavějící na ekonomickosociálních principech (konzervativní vs. liberální, socialistické, agrární a středostavovské strany), dále na principech nacionálních, náboženských, ústavních a jiných, (2.) strany v angloamerickém systému dvou hlavních politických stran, (3.) strany založené na osobnosti vůdce a (4.) strany vládnoucí prostřednictvím diktatury (fašistická Itálie, bolševické Rusko).

<sup>24</sup> Mertlova návaznost na domácí tradici politické sociologie je naproti tomu zanedbatelná. Mertl sice široce vycházel z právních a právněhistorických studií, avšak s výjimkou

V návaznosti na starší sociologickou tradici sice uvažoval i o tom, že vznik a vývoj jednotlivých systémů politického stranictví ovlivňují přírodní jevy, mnohem větší důraz však kladl na sociální příčiny, počínaje už „teritoriální situací státu“, ekonomickými a legislativními vlivy, až po to, co nazýval „svězákonitostí sociálního jevu“ – nepředvídanými, avšak namnoze automatickými důsledky sociálního jednání, autonomií sociální sféry [Mertl 1931b: zejm. 200–206, 237–252]. O něčem podobném sice uvažoval již Robert Michels, který po weberově vzoru formuloval „železný zákon oligarchie“, avšak spojoval jej pouze s vydělováním vůdců a byrokratizací stranického aparátu [Michels 1931: 345–347], zatímco Mertl přišel s obecnou tezí, že jakékoli „jednotlivé sociální jevy se ve svém průběhu ustavičně mění nejen stálým působením vnějších příčin, nýbrž zároveň také působením vnitřních sil, jež vznikají z vlastní struktury nově vzniklého sociálního jevu“ [Mertl 1931b: 8]. Třebaže tento poznatek prakticky uplatnil právě jen při analýze vývoje stran a stranických systémů, explikoval přitom v podstatě tytéž charakteristiky a zdroje latentních funkcí a nepředvídaných důsledků sociálního jednání, které do světové sociologie mnohem později uvedl strukturální funkcionalista Robert K. Merton (neznalost, omyl, kategorickou bezprostřednost zájmu, základní hodnoty a sebemařící předpovědi [Merton 2000: 116–131]).<sup>25</sup> Sám Mertl v těchto intencích dost jasně psal o přerůstání demokratického parlamentarismu politickým stranictvím, které spolu se vzrůstající oligarchizací a centralizací stranických aparátů (a jejich disciplinací členstva) nezbytně vede ke snižování demokratičnosti, již považoval za obecný jev moderních společností. Tuto tendenci nezvrátily ani revoluční převraty nastolující systém vlády jedné strany v Itálii a v Rusku, naopak vedly k jejímu posílení. Na tomto místě v duchu weberského nehodnotícího pojetí vědy pro Mertla končila úloha neangažovaného analytika, to však neznamenalo rezignaci na občanské postoje. Pesimistickou vizi nedemokratické společnosti fakticky ovládané špičkami politických stran, ať už jakéhokoli typu, Mertl odmítl v angažovanější přednášce věnované potenciálním reformám volebního systému, v níž se dovolával revize soudobého parlamentarismu kvůli zachování demokracie [Mertl, Pešek, Kliment 1933: zejm. 44–45].

---

deklarování znalosti fakticky pominul nejvýznamnější starší dílo v této oblasti, Benešovo *Stranictví*. Důvodem byla jednak jeho ideologičnost, neboť „Beneš ... chtěje vyhověti své filosofické touze po pronikání k podstatě jevů, vytvořil sice ... teorii o rozporu mezi autoritou a svobodou, sám však jako sociolog dobře cítil její slabiny“ [Mertl 1931b: 57; srov. Beneš 1912], ale patrně i skutečnost, že členové pražské sociologické školy Beneše považovali za pouhého plagiátora Michelse, což v podstatných bodech dokázala již předválečná recenze Josefa Krále [*Česká mysl* 15, 1914: 70–79].

<sup>25</sup> Mertonovi ovšem přísluší místo prvního systematického analytika nepředvídaných důsledků sociálního jednání, zatímco jeho (četní) předchůdci obvykle nespojovali jednotlivé instituční a analytické roviny; v Mertlově případě k tomu sice došlo, avšak jen v nejobecnější, spíše deklarativní rovině. Mertlovým nezpochybnitelným prvenstvím přitom je uvedení tohoto tématu do české sociologie, kde se jej o několik let později chopil také J. L. Fischer [Fischer 1948: 131].

V *Byrokracii* Mertl zkoumal vzájemné vztahy mezi volenou politickou reprezentací a nevolenými státními úředníky, jejichž moc zjevně vzrůstala, a to na příkladech Velké Británie, Spojených států, Francie a českých zemí, které mu umožnily nejen široce rozpřážený sociologický rozbor stávajícího československého úřednictva, ale i diskusi o možnostech jeho „odbyrokratizování“ [Mertl 1937: k českému případu 154–240]. Opíral se přitom o Weberovu představu „železné kleci modernizace“, která s nevyhnutelnou byrokratizací a dalšími projevy účelové racionality přináší také negativní důsledky v podobě formalismu, dysfunkcí a ztráty hodnotového zázemí [ibid.: 243–245],<sup>26</sup> k nimž podle Mertla vedl především proces zmasovění [ibid.: 253]. Vzhledem k tomu, že k systematickému studiu vzniku a fungování správních aparátů začalo ve světové sociologii docházet teprve v padesátých letech [Fiedberg 2005], Mertlovo dílo bylo svým obsahem vysoce inovativní i v mezinárodním měřítku a Mertlovi rovněž náleží jedno z prvních míst v tom, že detekoval přerůstání exekutivní moci nad politickou napříč různými politickými systémy, zdánlivě paradoxně dokonce zejména tam, kde docházelo k jejich zásadním proměnám a pokusům o reformy [Mertl 1937: 33–34]. Současně přitom soudil, že „zmechanizovaný společenský provoz může řádně fungovat jenom tehdy, je-li pevně ovládán vedoucími lidmi, kteří jsou schopni plnit své úkoly a věnují se jim celou svou osobností ... vytvořit takovou byrokracii jest jedním z nejdůležitějších úkolů dnešního státu“ [ibid.: 255]. Ke konkrétním návrhům, jak to udělat, se však již nevyslovil. Možná i proto, že jej čekaly aktuálnější úkoly: zatímco po vydání *Politických stran* měl možnost zpracovat jejich obsah do populárnější a současně angažovanější přednášky, nedlouho po publikaci *Byrokracie* přišel Mnichov a zásadní změny fungování česko-slovenské společnosti, k nimž se Mertl vyjádřil v brožuře *Co s politickými stranami?* [Mertl 1938a].<sup>27</sup>

Po kritickém zhodnocení předmnichovského českého politického stranictví a jeho vztahu ke státní byrokracii soudil, že „je třeba likvidovati náš dosavadní stranický systém“ jako nefunkční a nedemokratický [Mertl 1938a: 54]: prosazoval především snížení počtu politických stran a jejich kontrolu státními orgány, zavedení většinového volebního systému, odpolitizování odborového hnutí, nezávislost úřednictva na politických vlivech a správním decentralizaci, jakož i větší spolupráci

<sup>26</sup> Sluší se také poznamenat, že Mertl se v *Byrokracii* současně implicitně pokusil inovovat Weberovu ideálně-typickou metodologii, seznáv (některé) její sporné body: namísto ideálních typů zavedl „historické typy“, jimiž „se snažíme zachytiti typické sociální jevy určité doby, tedy v jejich časové a místní podmíněnosti, kdežto Weberovy typy jsou mnohem všeobecnější, a tím i formálnější, neboť byly tvořeny „napříč dějinami““ [Mertl 1937: 55–56]. Mertl by býval mohl dodat, že Weber i přes deklarativní odlišnost ideálních typů od jakýchkoli sociálních útvarů, procesů či institucí příležitostně užíval tatáž označení k popisu historických sociálních entit. Jinak řečeno, v praxi ne vždy rozlišoval mezi (svými) ideálními typy a (Mertlovými) historickými typy.

<sup>27</sup> Srov. také ještě populárnější verzi těchto úvah, publikovanou ve *Studentském časopise* [viz Gebhart, Kuklík 2006–07, a: 45–46].

s odborníky a generační výměnu [ibid.: 57–64]. Je samozřejmě otázkou, nakolik se tyto myšlenky mohly prosadit a uplatnit, i kdyby se česká společnost nadále vyvíjela demokraticky (což se nestalo), nicméně Mertl sám jim přinejmenším zpočátku skutečně věřil. Nejsa stoupencem politického liberalismu, jehož neadaptabilitu vzhledem k potřebám soudobé společnosti si teoreticky zdůvodnil již v *Politických stranách* [Mertl 1931b: zejm. 240–241, 249–251], přiklonil se k potřebě „celonárodní“ vlády odborníků a jako člen programové komise se aktivně zasazoval o budování Strany národní jednoty, respektive později Národního souručenství (původně byl členem národně socialistické strany).<sup>28</sup> Z pozdějšího vývinu událostí sice nešlo o právě šťastnou volbu, dodejme nicméně, že nevíra v dosavadní liberální hodnoty spojená se snahou o vytvoření adekvátnějšího společenského uspořádání byla v tehdejší Evropě i v českých zemích značná. Alternativy přitom zdaleka nepředstavovaly jenom totalitární ideologie, nýbrž byly hledány také na náboženských, stavovských a dalších základech [srov. např. Nešpor 2008a: 108–117; Putna 2010: 120–145, 535n.; obecněji Gebhart, Kuklík 2006–07, a: 44–49].

K Mertlovu předválečnému akademickému dílu ještě dodejme, že se okrajově zúčastnil Ullrichova a Machotkova výzkumu poměšťování okolí Prahy, kam přispěl analýzou politického života [Mertl 1938b]. Šlo vlastně o jedinou práci, v níž důkladněji pracoval s empirickým sociologickým materiálem kvantitativní povahy, neboť v ostatních případech vycházel především z pozorování, analýzy dokumentů a kritických rozborů děl zahraničních autorů.<sup>29</sup> Vyčítal-li proto Jaroslav Šíma „pražským“ sociologům, že sice plédují za kvantitativní výzkumy a jejich statistické analýzy, avšak sami je dělají jen zcela výjimečně [Šíma 1940], tato výtka samozřejmě platila i v případě Jana Mertla. Mertl na druhou stranu nechtěl zůstat u jediné publikované studie, nýbrž na analýzách poměšťování pražského okolí se zájmem pracoval až do počátku čtyřicátých let, třebaže již neměl možnost jejich publikace.<sup>30</sup>

Oceněním Mertlovy odborné práce<sup>31</sup> a současně vyvrcholením jeho akademického působení na Vysoké škole obchodní se stalo jmenování a ustanovení mimořádným profesorem sociologie a vědy politické v lednu a únoru 1938.<sup>32</sup>

<sup>28</sup> AHMP, f. Trestní komise nalézací ÚNV hl. m. Prahy, i.č. 18141/XVII, Dr. Jan Mertl (dále jen AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla), Zpráva o činnosti JUDr. Jana Mertla ... v době druhé světové války, s. 1.

<sup>29</sup> Podle Mertlova syna ing. Zdeňka Mertla (interview 27. 1. 2011) jeho otec „neměl rád matematiku“ a tvrdil, že „společenské dění se nedá popsat rovnicí“, skutečná sociologie podle jeho názoru začínala teprve tam, kde nebylo možné uplatnit kvantitativní metody analýzy dat a/nebo nad nimi. O těchto otázkách Mertl k stáru hodně diskutoval s přesvědčeným stoupencem opačného přístupu a současně s prakticky jediným společenským vědcem, který s ním v této době udržoval styky, Leopoldem Šauerem.

<sup>30</sup> Informace pochází z interview s Mertlovým synem ing. Zdeňkem Mertlem 27. 1. 2011.

<sup>31</sup> O Mertlově celospolečenském významu svědčí i jeho uvedení v tehdejší příručce „Kdo je kdo“: Kulturní adresář 1936: 342.

<sup>32</sup> AHMP, fond Jan Mertl, Oznamení ÚSÚ z 4. 3. 1938; Opis listu MŠNO J. Mertlovi z 15. 2. 1938; AČVUT, f. Rektorát, osobní spisy profesorů a docentů ČVUT, i.č. 126, fol. 6, Jan

Nový profesor definitivně získal vlastní Ústav sociologie a politiky (zřízen byl již roku 1935, Mertl však dosud byl jen jeho dočasným vedoucím – a jediným zaměstnancem), v jehož rámci měl přednášet asi 4 kurzy ročně a věnovat se výzkumu, od následujícího roku získal také pomocnou vědeckou sílu v osobě Čeňka Adamce.<sup>33</sup> Pro své zkušenosti ze světa médií se záhy stal také jakýmsi tiskovým mluvčím celé české techniky.<sup>34</sup> Mertl tím získal placené akademické místo, přičemž zároveň byl povinen ukončit pracovní poměr na pražském magistrátu, nemohl se z něj však těšit příliš dlouho: Vysoká škola obchodní byla stejně jako všechny ostatní české vysoké školy uzavřena v roce 1939, a i když profesori byli posláni na dovolenou s čekatelným, měli co dělat, aby se během válečných let užívali. Z důvodů, které budou rozebrány v následující kapitole, se pak již Mertl na techniku nevrátil. Po válce zůstal na nucené dovolené s čekatelným, aniž by byl uváděn v Seznamu přednášek ČVUT, a vedení „jeho“ ústavu (v roce 1947 sloučeného do Ústavu národního hospodářství) se ujal sám děkan, ekonom Josef Macek.<sup>35</sup> Společenské vědy kromě Macka vyučovali Vladimír Kadlec a krátce také Vladimír Brand, doktoři a inženýři Osvald, Paleček a Sychrava, než byly v akademickém roce 1949/50 „nahrazeny“ stranickými „odborníky“ suplovanými marxistickými „společenskými naukami“ (Macek zároveň před Vánocemi 1949 odešel do emigrace) a se zánikem fakulty byly zcela zrušeny – samozřejmě s výjimkou povinných celoškolských seminářů z marxismu-leninismu.

### „Zrada“ a její potrestání

Profesori českých vysokých škol, kteří byli po jejich uzavření posláni na nucenou dovolenou, hledali různé cesty, jak pokračovat v odborné práci, zatímco protektorátní režim – obzvláště poté, co se Emanuel Moravec stal ministrem školství a národní/lidové osvěty, a po atentátu na Heydricha (obojí 1942) – usiloval o to, aby svým příkladem a veřejným působením ukazovali součinnost s nacistickou mocí a souhlas s oktrojovanou oficiální ideologií [Gebhart, Kuklík 2006–07, a: 504–510, b: 171–199; srov. také Petrusek 1998; Nešpor 2007: 20–21, 39–40]. Smůlou Jana Mertla přitom bylo, že v rámci svých snah o „empirické poznání“ zahraničního sociálněpolitického vývoje v červenci 1938 přijal pozvání Mezinárodní společnosti pro obchodní vzdělání v Berlíně, aby se účastnil jejího kurzu a následné

Mertl (dále jen AČVUT, fond Jan Mertl), Opis jmenování mimořádným profesorem z 31. 1. 1938.

<sup>33</sup> Srov. Seznam přednášek české techniky na rok 1938/39 a 1939/40; Adamec 1996: 10. Ani Adamec, který se na VŠO – na rozdíl od Mertla – udržel jako asistent až do roku 1946/47 (pak plně přešel do nově zřízeného Čs. ústavu pro výzkum veřejného mínění při ministerstvu informací), ovšem na Mertla nevzpomínal pozitivně: „Byl [to] vzdělaný člověk, ale myšlenkově stál na opačném břehu. V přednáškách o politických teoriích nikdy nevyslovil jméno T. G. Masaryka. Budoucnost viděl v totalitním státě, ne v demokracii“ [ibid.: 10].

<sup>34</sup> AČVUT, fond Jan Mertl, Volba J. Mertla tiskovým zpravodajem ČVUT 13. 12. 1938.

<sup>35</sup> K Josefu Mackovi viz především předmluvu Vladimíra Benáčka v [Macek 2006: 5–16].

exkurze ukazující výdobytky nacistického hospodářství. Spolu s dalšími českými účastníky – technikem J. Z. Schneiderem, ekonomy A. Hlavatým a V. Klimečkým a pedagogem T. Krejčím – pak byl přímo vyzván, aby sepsali své zkušenosti, přičemž jejich společné dílo *Dnešní Německo* vyšlo samozřejmě až po vzniku protektorátu [Mertl et al. 1939]. Mertl byl přitom jak hlavním autorem – napsal kapitoly o nacionálně socialistické ideologii, poměru strany a státu, jeho právních a organizačních základech a o sociální politice –, tak také ústředním ideologem celého podniku, tvrdícím že „Přehled pracovního úsilí dnešního Německa nám ukáže, že žijeme v době velikého dějinného převratu, který je ve svých důsledcích sociálních, hospodářských a kulturních snad ještě daleko hlubší než ve svých důsledcích politických. Německo nejen buduje velikou střeoevropskou politickou říši, ale zároveň usiluje o vytvoření nového společenského pořádku“ [ibid.: viii]. Aby toho nebylo málo, Mertl byl v srpnu 1939 státním prezidentem Háchou jmenován předsedou přípravného výboru Českého svazu pro spolupráci s Němci, vzápětí byl zvolen jeho jednatelem a nakonec se stal místopředsedou svazu, jímž zůstal až do jeho likvidace na podzim 1942.

Viděno z druhé strany, manželkou Otakara Machotky, který se naopak zapojil do odboje, „Mertl odmítl jakoukoli [ilegální] práci pro vlast. Měl strach. I za klidných dob trpěl špatnými nervy a říkalo se o něm, že ho občas probudil „noční děs“ a volal o pomoc“ [Machotka 2001: 149]. Strachem, možná zvýšeným obavou z postihu za některé výše uvedené názory (a „nevhodné“ vzory), a současně snahou alespoň nějak akademicky a osvětově působit lze vysvětlit také Mertlovo další činnost v období druhé světové války, z níž nejvýznamnějším počinem bylo souborné vydání populárních úvah o dějinách politického myšlení, většinou souborně publikovaných v *Brázdě* [Mertl 1943]. Samotný rozbor vybraných idejí o roli a fungování státu a společnosti od Platóna po liberalismus přitom nemusel nutně zavdávat příčiny k problémům, avšak dvě poslední kapitoly napsané až pro knižní vydání – o německém romantismu a především „Na cestě k novému řádu“ – již v některých ohledech oslavovaly nacismus, nebo přinejmenším přehlížely deficit demokracie v jeho rámci, a to včetně akceptace včlenění protektorátu do Třetí říše [ibid.: 197–210]. Autor si sice dával pozor, aby neupadl do propagandistických klišé, kterými se dobový tisk z nezbytí jen hemžil, avšak nemohl čtenáře nechávat na pochybách, že „stojíme na začátku reorganizace politických i hospodářských vztahů mezi všemi národy světa. Z bolestí a utrpení tohoto světového zápolení vzejde zajisté nový duchovní i hmotný světový řád“ [ibid.: 210]. Ve stejném duchu se zákonitě musela nést také Knihovna politických klasiků, seznamující českou veřejnost s překlady významných politických děl minulosti, kterou Mertl v roce 1940 založil v Melantrichu.<sup>36</sup>

V předmluvě k *Antimachiavellovi* a dalším spisům Fridricha II. Mertl hovořil o (pozdním) antisemitismu pruského krále, aniž jej však hodnotil mimo to,

<sup>36</sup> Z bohatého programu nakonec byly publikovány jen tři knihy: výbor ze spisů Fridricha Velikého, Hobbesův *Leviathan* a Dantovo pojednání *O jediné vládě*; k prvním dvěma Mertl napsal obsáhlé předmluvy rozebírané dále v textu.

že šlo o otázku „dnes tak aktuální“ [Mertl 1940: 50], a dále pokládal jeho myšlenku německého sjednocení, sociální reformy, zásadu vůdcovství a celoživotní „postoj vojáka a služebníka státu“ – spolu s pozdějším romantismem – za konstitutivní prvky současné politiky Třetí říše, kdy se Hitler k Fridrichovi ostatně přímo přihlásil. Rozdíl viděl jenom v přezíravém postoji osvíceného monarchy k lidu, zatímco „národ v pojetí národního socialismu je živým organickým celkem, nadřazeným jednotlivcům“ [ibid.: 63].<sup>37</sup> Podobně Hobbese Mertl označil za hlasatele silného státu, který upřednostňoval velké státy před malými a uvažoval o potřebě „životního prostoru“ [Mertl 1941: 41–43],<sup>38</sup> čímž „předpověděl tento hlasatel osvícenského absolutismu nejen vývoj státu v demokraciích se stále vzrůstajícím absolutismem většiny, nýbrž i dnešní *typ státu totálního*. ... Hobbes poznal, že moc musí předcházeti právu, aby se toto mohlo státi trvalým základem lidských vztahů“ [ibid.: 46–47]. Nehledě přitom ke skutečnosti, že šlo o zcela marginální zmínky v jinak vysoce odborně pojatých studiích, je na místě ptát se, šlo-li opravdu jen o kolaborantské „úlitby“ režimu, nebo o rozpoznání skutečnosti, že moderní totalitarismy byly opravdu v mnohém dědici osvícenských principů. Ve zjištěné poválečné atmosféře, která nejen v české společnosti nastolila otázku retribuice jakožto „národní očisty“ [Frommer 2010], ovšem Mertl neměl pro podobné argumenty mnoho prostoru: naopak musel čelit obvinění z „národní nespolehlivosti“ a kolaborace s nacistickými a protektorátními orgány.

Formálně sice zůstal až do roku 1947 zaměstnancem obnovené české techniky, avšak z rozhodnutí profesorského sboru nesměl přednášet a nebyl uváděn ani v příslušných seznamech osob v rámci seznamů přednášek na jednotlivá poválečná léta. Na tomto postupu se již v dubnu 1945 na neformální schůzce v parku na Žofíně shodli profesori Čada, Horna, Macek a Švamberg, a potvrdila jej také první schůze profesorského sboru Vysoké školy obchodní v květnu 1945.<sup>39</sup> Mertlovi, kterého kolegové považovali za „notorického kollaboranta“, přitom byla vyčítána hlavně jeho funkce v Českém svazu pro spolupráci s Němci. Na Vysokou školu obchodní se už nikdy nevrátil a podobně striktně se proti němu postavili „pražští“ sociologové v čele s Josefem Králem, již jej vyloučili ze Společnosti pro sociální bádání [Král 1969: 399]. Mertl na svoji obhajobu sice napsal dvě poměrně rozsáhlé „apologie“, jejichž prostřednictvím se v červnu 1945 obracel k profesorskému sboru Vysoké školy obchodní a v únoru následujícího

<sup>37</sup> Mertlovo vydání *Antimachiavella* bylo v devadesátých letech (bez přesného časového určení) „reeditováno“ v Bratislavě, avšak z Mertlem podepsané předmluvy „zbyly“ jen dvě strany, prakticky bez jakékoli vazby k původnímu textu.

<sup>38</sup> Mertlův rozbor Hobbese (stejně jako řada myšlenek jeho starších děl) výrazně navazoval na Schmittovu kritiku liberální demokracie, kterou na počátku třicátých let využili němečtí nacisté. Odkazovat na Schmitta na počátku následující dekády však už příliš „nacistické“ nebylo, neboť byl od roku 1936 v nacionálně socialistickém tisku systematicky kritizován za konzervativní, především o náboženství opřené názory, které byly s nacionálním socialismem neslučitelné [srov. Mehring 2009].

<sup>39</sup> AČVUT, VŠO, kt. 8 (01), Zápis ze schůze profesorského sboru 11. 5. 1945.

roku k Ministerstvu školství a osvěty,<sup>40</sup> avšak nebylo mu to nic platné. Jak a proti čemu se v nich hájil?

Obhajoba před akademickými kolegy (a zároveň zaměstnavatelem) pojednává o Mertlově činnosti ve svazu pro spolupráci s Němci, Národním souručenství a o jeho válečné vědecké a publicistické činnosti. V prvních dvou případech autor sice neuvedl, že přinejmenším zpočátku šlo o logické vyústění jeho dosavadního osobního a myšlenkového vývoje (tímto tvrzením by si jistě ublížil), avšak oprávněně se mohl hájit tím, že byl k členství a funkcím přímo vyzván „v zájmu národa“ a poměrně úspěšně se snažil bojovat proti skutečným kolaborantům z řad členů Vlajky.<sup>41</sup> Třebaže patřil mezi nejviditelnější představitele obou organizací po válce označených za kolaborantské [Frommer 2010: 263, 330],<sup>42</sup> velice málo veřejně vystupoval, nikdy nezískal žádné protektorátní vyznamenání nebo ocenění a jeho vztahy s Emanuelem Moravcem byly hodně napjaté, protože když už musel veřejně vystupovat, „činil jsem tak vždy ... způsobem oné chladně věcné a suše referující přednáškové činnosti, který mi již dříve byl Moravcem vytýkán.“<sup>43</sup> Veřejně méně viditelný, ale větší „kámen úrazu“ představovala Mertlova odborná a publicistická činnost, jejíž drobné poklesky ve směru přitakání nacistické ideologii autor hájil tím, že „mezi řádky čtena“, byla tato díla vlastně protinacistická: Fridrich II. odsuzoval hrubé násilí a porušování mezinárodních smluv, Thomas Hobbes se zastával právního řádu a sám Mertl „o ideologii fašismu a nacismu ... psal bez připojení své vlastní kritiky a snažil ... se vyzvednout alespoň ty body jejich programů, které jsou dnes již společné snahám států celého světa: sociální reformy, sjednocení odborového hnutí, šíření kulturních hodnot, ... řízení hospodářství.“<sup>44</sup>

<sup>40</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, Zpráva o činnosti JUDr. Jana Mertla ... v době druhé světové války, s. 1–10; List J. Mertla MŠO z 2. 2. 1946, s. 1–6. Srov. také AČVUT, VŠO, kt. 8 (01), Zápis ze schůze profesorského sboru 6. 6. 1945.

<sup>41</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, Zpráva o činnosti JUDr. Jana Mertla ... v době druhé světové války, s. 2–3.

<sup>42</sup> Národní souručenství nebylo kriminalizováno jako celek (jeho členy bylo 98 % dospělých mužů), v retribučních procesech byli souzeni pouze někteří jeho vůdčí představitelé, buď podle tzv. velkého (16/1945 Sb.) nebo malého retribučního dekretu prezidenta republiky (138/1945 Sb.). Naopak Český svaz pro spolupráci s Němci byl prováděcí směrnicí ministerstva vnitra (směrnice z 26. 11. 1945 k dekretu č. 138/1945 Sb.) označen za „fašistickou“ organizaci, potrestání ovšem měli být také jen „funkcionáři s politickým vlivem“, pokud se na ně nevztahovaly možnosti vyvinění (zejm. prokazatelná skrytá práce pro republiku nebo spojení a účast na osvobození podle § 16 velkého retribučního dekretu, v případech řešených malým dekretem také kolaborace pod nátlakem podle odst. 12 prováděcí směrnice).

<sup>43</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, Zpráva o činnosti JUDr. Jana Mertla ... v době druhé světové války, s. 10, 5. Také vlajkařský tisk proti Mertlovým přednáškám psal, že „řečník sám ani neřekl svůj vlastní názor k věci, o níž přednášel[,] a nehodnotil ji svými slovy, ze své duše a svého přesvědčení“, což ovšem odráželo nejen aktuální snahu o distanci, ale také Mertlův obvyklý nehodnotící vědecký postoj.

<sup>44</sup> Ibid., s. 9. Podobně hájil také několik populárnějších článků v (Vajtauerově) *Přítomnosti* a jinde.

Profesorskému sboru tato obhajoba sice nestačila, aby Mertla přijal zpět do svých řad, jeho protivníkům bylo nicméně jasné, že odstranění této osobnosti nebude vůbec jednoduché. Přišli proto s konkrétnějšími argumenty odsuzujícími Mertlovu válečnou činnost v kriminalizovaném Českém svazu pro spolupráci s Němci a jeho publicistiku redukovanou na knihu *Dnešní Německo*, k nimž se vyjádřil ve druhé „apologii“ určené přímo ministerstvu. Mertl mohl prokázat, že jeho působení ve svazu neodpovídalo „horlivému vykonávání funkce“, které kriminalizoval malý retribuční dekret, a veřejné činnosti se naopak co možná vyhýbal.<sup>45</sup> K inkriminovaným pasážím knihy<sup>46</sup> pak napsal, že „skutečnost, že vědecký pracovník ... nějaký problém rozebírá a hledá jeho příčiny, neznamená, že by propagoval nebo dokonce obhajoval ideologii, o jejímž obsahu a praktických důsledcích referuje. ... Přirozeně jsem nemohl tehdy nacismus v publikacích kritizovat, využil jsem však každé jiné příležitosti k tomu, abych ukázal na krátkozrakost a zhoubnost politiky hrubého násilí, porušování smluv a odnárodňování. ... Ostatně názory o Hitlerově taktickém umění v ovládání širokých mas lidových zastávají i někteří autoři vysloveně antifašistického a protiněmeckého smýšlení.“<sup>47</sup> Mertlovi se tím sice nepodařilo zvrátit rozhodnutí jeho kolegů, kteří jej vyloučili ze svých řad, avšak podařilo se mu nepozbýt občanské cti podle obou retribučních dekretů.

Na základě udání, které přišlo z Vysoké školy obchodní,<sup>48</sup> se Mertlovým případem začala v roce 1946 zabývat trestní komise Ústředního národního výboru hl. m. Prahy, která se na neveřejném zasedání v květnu téhož roku usnesla na jeho vině.<sup>49</sup> V „normálních“ případech by to znamenalo neodvolatelné zbavení „národní cti“ podle malého retribučního dekretu [Frommer 2010: 249–300], avšak Mertlův případ nebyl obvyklý: ať už pro jeho alespoň formálně vysoké postavení, příslušnost k intelektuální elitě, nebo naopak pro nejasnosti v hodnocení, byla tato kauza postoupena mimořádnému lidovému soudu, respektive po jeho zrušení příslušnému okresnímu soudu trestnímu, který měl Mertla odsoudit podle velkého retribučního dekretu. „Potíž“ však byla v tom, že postupně došlo k určité „únavě z retribuče“ a – jak podotýká Frommer – po opadnutí prvotní

<sup>45</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, List J. Mertla MŠO z 2. 2. 1946, s. 2–3.

<sup>46</sup> Obviněn byl pouze za výroky v [Mertl 1939: 40–43], kde mj. tvrdí, že „na ... zásadách národně socialistické taktiky, stanovených Hitlerem již v *Mein Kampf*, je nejlépe patrné jeho taktické umění, vycházející z praktického poznání psychologické povahy lidových mas. V tomto ohledu lze bez nadsázky označit říšského kancléře za nejlepšího taktika naší doby.“

<sup>47</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, List J. Mertla MŠO z 2. 2. 1946, s. 4, 5.

<sup>48</sup> Písemná podoba udání se v příslušných spisech naneštěstí nedochovala. Vzhledem k tomu, že nešlo o oficiální stanovisko děkanátu nebo profesorského sboru (není obsaženo v příslušné korespondenci a nebylo o něm ani jednáno, srov. AČVUT, VŠO, kt. 8 (01), Zápis ze schůzí profesorského sboru 1945–47), je pravděpodobné, že se jednalo o soukromou iniciativu někoho z Mertlových akademických kolegů a/nebo nástupců.

<sup>49</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, Protokol o zasedání Trestní komise nalézací 16. 5. 1946.

vlny „revoluční spravedlnosti“ „právě soudy [se] ukázaly jako nejspolehlivější ochránci individuálních práv, a to i v případech, kdy se jednalo o stanovení trestu za válečnou kolaboraci. ... Skutečnost, že mnoho lidí využilo retribuice pro osobní či stranické cíle, nemůže zastítn úsilí mnoha dalších o dosažení legitimního očištění křivd“ [Frommer 2010: 448]. Mertl byl obžalován z téhož, proti čemuž se hájil ve výše uvedeném listě ministerstvu školství a osvěty, a soudci současně dostali avízo, že byl českými odbojáři považován za konfidenta Gestapa.<sup>50</sup> V jeho prospěch naopak svědčila řada osobností, včetně bývalého kolegy Otakara Machotky, aktivního účastníka odboje a místopředsedy České národní rady, respektive později českého Zemského národního výboru za národní socialisty.<sup>51</sup> Právě svědectví této „pozitivní figury“ *par excellence* Mertlovi pomohlo nejvíce. Rozhodnutím okresního soudu v listopadu 1947 bylo trestní řízení zastaveno a Mertl byl v plném rozsahu očištěn,<sup>52</sup> což potvrdila dokonce i revize řízení před trestní komisí pražského národního výboru v červnu 1950.<sup>53</sup> Při Mertlově osvobození hrály jistě podstatnou úlohu okolnosti: nešlo o společensky příliš rezonující případ, k procesu došlo až relativně pozdě a soud se zabýval příliš abstraktními, „akademickými“ záležitostmi, nicméně i přes to můžeme vzhledem k rozhodnutí soudu konstatovat nízkou, ba „podprahovou“ úroveň viny Jana Mertla. Akademická obec se s tímto případem vypořádala jinak.

Byl-li Mertl v občanském životě zbaven obvinění z kolaborace, v žádném případě to naznamenalo možnost jeho návratu do vysokoškolských a vědeckých struktur – pro své kolegy zůstal jednoznačně *persona non grata*. Můžeme sice (nepodložené) spekulovat o tom, že šlo o „daň“, již musel splatit za možná až příliš benevolentní svědectví Machotkovo, skutečnost však zřejmě byla jednodušší: podle názoru akademické obce se byť drobné úlitby okupantům nesrovnávaly se ctí a tedy s možností nadále vědecky a pedagogicky působit.<sup>54</sup> Rezolutní v tomto směru zůstal především filosof a předseda Společnosti pro sociální bádání Josef Král, který si „svoji“ společnost na hraně možností udržel i po nástupu komunistického režimu, až do sedmdesátých let [Nešpor 2008b: 42–45]. Trvalá distance od Mertla v tomto případě možná odrážela také obavu, aby jeho osobou nedošlo

<sup>50</sup> Ibid., Sdělení referátu pro vnitřní bezpečnost magistrátu hl. m. Prahy z 23. 4. 1947. Samotné obvinění nesmělo podle pokynů ministerstva vnitra sloužit jako průkazní materiál a Mertlovo údajné konfidentství se nepodařilo jinak prokázat.

<sup>51</sup> Machotka byl o pomoc požádán přímo okresním soudcem Ruggiero Rittem listem z 10. 4. 1947, v němž si pisatel stěžuje na nesprávnost svých záznamů žalovaných míst; Národní archiv Praha, f. Otakar Machotka, nezpracovaný fond, za jehož zpřístupnění autor děkuje Mgr. P. Paterové.

<sup>52</sup> AHMP, Trestní komise, spis J. Mertla, Rozhodnutí Okresního soudu trestního z 13. 11. 1947.

<sup>53</sup> Ibid., Rozhodnutí Trestní komise nalézací z 8. 6. 1950 [k revizním procesům viz Frommer 2010: 423–440].

<sup>54</sup> Analogií může být případ historika Josefa Šusty, který v období druhé světové války předsedal České akademii věd a umění, po válce byl obviněn z kolaborace a svůj život raději ukončil sebevraždou.

k diskreditaci celého sdružení „pozůstalých“ po pražské sociologické škole, které u komunistických činitelů rozhodně nebylo v oblibě.<sup>55</sup> Vrátime-li se naopak do krátce poválečných let, mohla být exemplární ostrakizace Jana Mertla – vedle obtížně prokazatelného konkurenčního boje ze strany některých jeho kolegů – také jakousi „veřejnou obětí“: Mertl byl jediným českým sociologem, který byl obviněn z kolaborace, ačkoli podobné obvinění se mohlo vznášet přinejmenším také nad Jaroslavem Šímou [Nešpor 2011] a částečně i nad jiným funkcionářem Národního souručenství, Zdeňkem Ullrichem [srov. Bláha 1996–2003: 153–154]. „Obětní beránek“ tak jednak veřejně prokazoval schopnost českých společenských vědců „vyrovnat se s minulostí“, a současně je zbavoval potřeby provést jakýkoli „ostřejší řez“, obzvlášť v situaci, kdy sociologie byla na společenském vzestupu a relevantních odborníků byl přitom zásadní nedostatek [Nešpor 2007: 21–22, 24–25; srov. také Rákosník 2011: zejm. 71–89].<sup>56</sup> Nemělo to být na dlouho, neboť po komunistickém převratu byla celá „stará“ česká sociologie promptně zlikvidována [Nešpor 2007: 22–23; Petrusek 2000].

### Co bylo dál?<sup>57</sup>

Poslední tři dekády Mertlova života, tragicky zakončeného autonehodou v říjnu 1978, jsou namnoze obestřeny temnotou. Všechna výše citovaná historická zpracování jeho sociologického působení končí obviněním ze „zrady“ a vyloučením z akademické obce, což reflektuje stanovisko jeho odpůrců, autoři se však vůbec nepokoušeli zjistit, co vlastně odstavený sociolog na vrcholu svých tvůrčích sil dělal. Jeho vědecká dráha sice byla uzavřená, to však neznamená, že by nemusel nadále živit rodinu a případně také soukromě, ze zájmu odborně pracovat.

Nejtěžší to bylo v bezprostředně poválečném období a v raných padesátých letech, kdy se jednak musel obávat perzekuce a současně patřil mezi zjevně „nechtěné“ osobnosti. To patrně bylo důvodem, proč již nevstoupil do obnovené národně socialistické strany, aby ji tím nekompromitoval, na živobytí si však přivydělával psaním projevů jejím předúnorovým představitelům, především Josefu Nestávalovi (s nímž jej pojil i užší osobní styk) a snad i Petru Zenklovi. Ostré spory měl naopak s Emanuelem Šlechtou, jiným dřívějším činovníkem Národního souručenství a budoucím poúnorovým předsedou strany. Se svojí manželkou,

<sup>55</sup> Srov. odmítavou a denunciační reakci Karla Gally na příspěvek Josefa Krále [Král 1969], v němž jej vinil z účelového podání dějin starší české sociologie [Galla 1968; 1969].

<sup>56</sup> Vůči „příliš živelnému“ rozšiřování výuky sociologie se kriticky postavil především Josef Král, z kontextu přitom vyplývá jeden z cílů této kritiky – Mertlův nástupce na VŠO V. Kadlec [*Sociologie a sociální problémy* 7, 1946: 155–159; k tomu srov. Nešpor 2008a: 180–192].

<sup>57</sup> Tato kapitola je zpracována převážně na základě interview s Mertlovým synem ing. Zdeňkem Mertlem, za jehož ochotu autor přirozeně velice děkuje.

psycholožkou a pedagožkou dr. Helenou Mertlovou<sup>58</sup>, se dále věnoval překladům a publicistice a pro Adolfa Branalda zpracovával podklady pro obsáhlou fresku českých „self-made-manů“ *Hrdinové všedních dnů* (1953–54). Ač byl občanský očištěn od obvinění z kolaborace, jeho jméno se samozřejmě nesmělo objevit v žádném z těchto děl, jejich „oficiální autoři“ mu však umožnili toto těžké období přečkat bez hmotné újmy. Další přátelé mu v roce 1953 nebo 1954 zajistili úřednické místo v pražském OPBH, které zastával až do odchodu do penze v létě 1968. Podřízené a špatně placené zaměstnání, které pro někdejšího vysokoškolského učitele neznamenal víc než pouhý zdroj obživy, jej na druhou stranu odvedlo ze zorného pole bývalých kolegů i veřejných činitelů, takže jinak osobně postižen nebyl, ani v politických procesech proti bývalým národním socialistům, které sledoval s pochopitelnými obavami, ani nikdy později.

Nový zrod české sociologie v šedesátých letech Mertl sledoval se zájmem, avšak značně kriticky (nejinak tomu bylo i v případě Josefa Krále [viz Nešpor 2008b: 44–45; Petrušek 2002: 185]). Sám dobře věděl, jaké škody může napáchat ideologizace sociologického bádání, již rozhodně odmítal, nebyl ochoten přijmout ani zlomek marxistických představ o společnosti a jejím vývoji a současně nedoceňoval kvantitativní demografickou a sociologickou práci, která jediná mohla tato hlediska upozadovat, již považoval nanejvýš za „průpravu“ ke skutečnému sociologickému bádání. Do dobového sociologického provozu proto nemohl vstoupit, i kdyby jej kolegové byli ochotni přijmout, což samozřejmě nebyli: nastupující generace jej neznala, nebo nanejvýš na základě odsudků „z druhé ruky“ apriorně odmítala, zatímco z jeho významnějších soupeřníků v Československu zůstal vlastně jen Josef Král (Machotka s Ullrichem emigrovali po únoru 1948, Antonín Boháč zemřel na sklonku roku 1950), který jej z výše uvedených důvodů zavrhl a neudržoval s ním ani žádné neformální styky. Jediní vědci, s nimiž se Mertl v posledních dekadách svého života stýkal, byli statistik Leopold Šauer a jeho někdejší asistent Čeněk Adamec, přičemž ve druhém případě šlo o poněkud problematický vztah. Adamec, který patřil mezi zakladatele českého výzkumu veřejného mínění a v šedesátých letech se k této činnosti mohl vrátit, totiž Mertla ctil a uznával jenom „soukromě“, navštěvoval jej a diskutoval s ním, „veřejně“ však zůstal na pozici jeho odmítání, a to i dávno po Mertlově smrti.<sup>59</sup>

Nejasná zůstává otázka Mertlovy další odborné činnosti. Podle svědectví svých blízkých nadále pracoval na historickosociologických analýzách fungování byrokracie, což bylo téma i ve světovém měřítku v jeho době potencionálně velice objevné, a chtěl zpracovat souborné dílo o humanismu v sociálněpolitickém myšlení. Případné rukopisy na tato témata jsou však dnes nezvěstné. Nemůžeme proto hodnotit, jak daleko při jejich zpracování Mertl pokročil, ani to, zda se

<sup>58</sup> Helena Mertlová byla ještě předválečnou (1938) absolventkou Králova sociologického semináře na pražské filosofické fakultě, rigoróza skládala ze sociologie a estetiky a z filosofie; profesně se nicméně věnovala psychologii a pedagogice.

<sup>59</sup> Srov. výše pozn. č. 33.

držel starších metodických postupů, které uplatňoval již ve třicátých letech, nebo v jeho díle došlo k nějakým posunům, a tím méně jejich případné zdroje. Alespoň z vědeckého hlediska proto můžeme Mertlovo dílo prozatím (?) považovat za uzavřené druhou světovou válkou.

## **Závěrem**

Jan Mertl byl jednou z nejvýznamnějších postav české meziválečné sociologie. Byl prvním českým sociologem, který začal na poli politické sociologie uplatňovat metodicky podložené mezinárodní komparativní analýzy, uvedl do českého prostředí důkladnou znalost díla Maxe Webera, stal se spoluzakladatelem moderní, empiricky zaměřené pražské sociologické školy (ačkoli sám kvantitativními metodami prakticky nepracoval) a v neposlední řadě v dobovém kontextu nevýznamné nebylo ani jeho institucionální postavení, získal mimořádné profesury na české technice v Praze. Ve vlastní odborné činnosti se Mertl věnoval především komparativním historickosociologickým analýzám politického stranictví a stranických systémů a v kontextu modernizačních procesů studoval měnící se vztahy mezi administrativou/byrokracií a politickými reprezentacemi. Teoretickou sociologii (přinejmenším v českém kontextu) obohatil zejména o koncept „svě-zákonitosti sociálních jevů“ popisující nezamýšlené důsledky a latentní funkce sociálního jednání, v metodologické rovině se pokusil doplnit Weberův ideálně-typický nominalismus. I když se jednalo o dílčí, leckdy jen předběžně naznačené poznatky, ani v dobovém mezinárodním měřítku nešlo o zanedbatelné přínosy a v případě Mertlova pokusu o systematické studium byrokracie se nepochybně jednalo o dílo zcela průkopnické.

K většímu zahraničnímu ohlasu Mertlova díla však naneštěstí nemohlo dojít kvůli rozbití Československa nacistickým Německem a následnému vypuknutí druhé světové války, což tragickým způsobem ovlivnilo i samotného autora a jeho další osudy. Přes veškerou snahu zůstat nehodnotícím vědcem se Mertl svojí publikační činností a veřejným působením dopustil jednání, které bylo po válce akademickou obcí klasifikováno jako kolaborantské, a i když byl z právního hlediska tohoto obvinění zbaven, zůstal po zbytek života zcela vyloučen z vědeckého a vědeckopedagogického společenství. Ani jeho vliv na české akademické prostředí, ať už dobové nebo pozdější, proto nebyl nijak velký, přestože se snažil o jeho důkladné obeznámení s aktuálními (Ziegler, Schmitt) i staršími (Weber, Michels) proudy světové (politické) sociologie a uvedl do něj několik nových témat a přístupů. Mertlovou ostrakizací došlo k tomu, že tyto nepochybně nosné myšlenky nemohl dále rozvinout, natož s nimi „vyjít do světa“.

V čem spočívala Mertlova „zrada“ a jak ji můžeme s více než půlstoletým odstupem hodnotit? Ačkoli se ve svém odborném díle po vzoru Maxe Webera snažil o důsledné zastávání nehodnotících stanovisek, nebyl liberálem a i z teoretických pozic kritizoval nefunkčnost liberální demokracie, což jej dovedlo k úva-

hám o potřebě odbornické vlády s vysokou mírou profesionální byrokratizace. V období druhé republiky se proto aktivně zapojil do budování Strany národní jednoty a pozdějšího Národního souručenství, a i když postupem času jeho aktivita slábla, nebyl s to stáhnout se úplně do ústraní. Podobně jeho odborná orientace na germanofonní oblast vedla k činnosti v rámci Českého svazu pro spolupráci s Němci, která z podstaty věci nebyla prostá určitých „úliteb“ okupačnímu režimu a jeho přísluhovačům. Lze konstatovat, což potvrdilo také poválečné osvobození retribučním soudem, že Mertl v rámci svých možností vzdoroval a ke skutečné kolaboraci se nesnížil, její „stín“ na něm však zůstal po celý zbytek života.

Největším skutečným proviněním, jehož se Mertl dopustil (které však širší veřejnost příliš nezajímalo), byly některé pronacistické nebo přinejmenším takto interpretovatelné výroky v jeho odborných a publicistických dílech vydaných v období protektorátu. Šlo nicméně o pouhá dílčí tvrzení na několika stranách, kde se autor obzvlášť varoval vynášení vlastních úsudků, mnohá z nich nadto vskutku odpovídala akademickému přístupu a další autor alespoň omlouval tím, že je napsat musel a v širším kontextu mohla být posuzována také odlišným způsobem. Vyvinění, k němuž z rozhodnutí soudu došlo i v tomto případě, bylo sice obtížnější a pro českou poválečnou akademickou obec nepřijatelné, nutno však konstatovat, že míra Mertlova „literárního konformismu“ ani zdaleka nedosáhla toho, co se stalo po únorovém převratu v české akademické sféře obvyklým. Dodejme také, že Mertl se nikdy nesnížil kupříkladu k podpoře antisemitismu, ani (v období protektorátu) nezaujal žádné negativní stanovisko ke komunismu, T. G. Masarykovi či E. Benešovi, ač k tomu nepochybně byl přímo vyzýván. Tím nemá být v žádném případě řečeno, že tragédie „krátkého“ 20. století vedly ke snížení prahu etické vnímavosti [srov. Hobsbawm 1998]: zatímco Mertlovým současníkům „stačila“ jeho provinění k vyloučení z akademické obce, třebaže nikoli z občanského života, dnes bychom jeho jednání mohli plně akceptovat.

Mertlův případ je přitom zajímavý ještě z jednoho hlediska, pokud jde o politickou angažovanost meziválečných českých sociologů. Jejich naprostá většina byla členy konkrétních politických stran, jejichž ideologiemi mohlo být jejich dílo i dosti výrazně ovlivněno [srov. např. Novák, Novák 1995: 1564], avšak zatímco v případě levicově orientovaných brněnských sociologů to bylo vykládáno pozitivně, pražské škole uškodila dokonce i její údajná „neangažovanost“ [např. Obrdlíková 1966; Macků 1968]. Ve skutečnosti se jednalo spíše o důsledné oddělování nehodnotící vědy a teprve z jejich závěrů vyplývajícího politického a občanského aktivismu, který se za vědu nechtěl vydávat, nebyl však o nic menší, než u I. Arnošta Bláhy a jeho kolegů a žáků. Druhou stranou téže mince je skutečnost, že sociologii v žádném případě nemůžeme považovat za „automatickou“ protiváhu autoritářských nebo dokonce totalitárních režimů. Sociologie, sama dědička postosvěcenského paradigmatu, k nim naopak mohla výrazně inklinovat, protože usilovala o vytvoření nějakého „lepšího“ sociálního uspořádání a v neposlední řadě o vůdčí roli sebe samé při jeho zavádění. V případě Jana Mertla se přitom

mohla odvolávat dokonce i na snahu o „záchranu demokracie“, podobně jako třeba R. I. Malý horlil za zavedení „kvalitativní demokracie“, fašismu, jež by odstranila pouze formální, „naturalistickou“ demokracii, za jejíž vyvrcholení shodně považoval komunismus i nacismus [Malý 1935]. Důsledný demokrat Josef Král to sice v dobové recenzi označil za posun „od akordů socialistických a demokratických k řadovému skandování korporativních šiků černých košil“, <sup>60</sup> to však neznamenalo, že by podobné tendence byly mezi sociology a dalšími intelektuály meziválečného období výjimečné.

ZDENĚK R. NEŠPOR je historik a sociolog náboženství, působí jako vedoucí vědecký pracovník Sociologického ústavu AV ČR, v.v.i., a docent na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy. Od roku 2009 je předsedou hodnotícího panelu pro historii a archeologii Grantové agentury ČR. Věnuje se především studiu české religiozity v evropském kontextu v období od 18. století do současnosti, k tomu si přibírá další témata ze sociologie, historie a sociální antropologie. Je autorem více než sto padesáti odborných statí a spolu/autorem či editorem patnácti knih. V poslední době vydal monografie *Náboženství v 19. století* (Praha: Scriptorium, 2010; s kolektivem), *Příliš slábi ve víře* (Praha: Kalich, 2010), *Republika sociologů* (Praha: Scriptorium, 2011) a podílel se na vydání encyklopedické příručky *Kdo je kdo v české sociologii a příbuzných oborech* (Praha: Sociologické nakladatelství (SLON), 2011; spolueditorka A. Kopecká) a *Edice českých sociologických časopisů* (Praha: Sociologické nakladatelství (SLON) + *MathAn*, 2011; spolueditorka A. Kopecká).

## Prameny a literatura

- Adamec, Čeněk. 1996. *Počátky výzkumu veřejného mínění v českých zemích*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR.
- Beneš, Edvard. 1912. *Štrannictví. Sociologická studie*. Praha: J. Forejtek & V. Beneš.
- Bernsdorf, Wilhelm (ed.). 1959. *Internationales Soziologen Lexikon*. Stuttgart: F. Enke.
- Bláha, Inocenc Arnošt. 1996–2003. „Rodinná kronika.“ *Universitas, Revue Masarykovy univerzity v Brně* 1/1996 – 4/2003; příloha, číslováno separátně.
- Devátá, Markéta. 2009. „Vysoká škola politických a hospodářských věd (1949–1953).“ Pp. 421–456 in Antonín Kostlán, Markéta Devátá. *Práce z dějin vědy* 21. Praha: Archiv AV ČR.
- Fischer, Josef L. 1948. *Tři stupně. Filosofický vějíř*. Blansko: K. Jelínek.
- Friedberg, Eduard. 2005. „Bureaucratie.“ Pp. 77–80 in Massimo Borland, Raymond Boudon, Mohamed Cherkaoui, Bernard Valade (eds.). *Dictionnaire de la pensée sociologique*. Paris: PUF.
- Frommer, Benjamin. 2010. *Národní očista. Retribuce v poválečném Československu*. Praha: Academia.

<sup>60</sup> *Sociální problémy* 5, 1937, 1: 66–70, zde 70.

- Galla, Karel. 1968. „Vývojové tendence české sociologie.“ *Sociologický časopis* 4 (3): 273–287.
- Galla, Karel. 1969. „K článku prof. J. Krále.“ *Sociologický časopis* 5 (4): 403–406.
- Gebhart, Jan, Jan Kuklík. 2006–07. *Velké dějiny zemí Koruny české XV. a, b. 1938–1945*. Praha, Litomyšl: Paseka.
- Hirner, Alexander. 1970. *Československá sociológia do roku 1948*. Bratislava: SAV (interní cyklostyl).
- Hobsbawm, Eric. 1998. *Věk extrémů. Krátké 20. století, 1914–1991*. Praha: Argo.
- Hoffmannová, Jaroslava. 2009. *Institucionální zázemí humanitních a sociálních věd v českých zemích v letech 1848–1952*. Praha: Archiv AV ČR.
- Horský, Jan. 2009. *Dějepisectví mezi vědou a vyprávěním. Úvahy o povaze, postupech a mezích historické vědy*. Praha: Argo.
- Janák, Dušan, Anna Bereš. 2011. „Autorská a tematická struktura časopisu Sociální problémy. Příspěvek k sociologickému rozboru české sociologie.“ *Lidé města* 13 (1): 3–25.
- Janišová, Helena. 1998. *Zdeněk Ullrich. Příspěvek k dějinám československé sociologie z let 1945–1949*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Král, Josef. 1969. „Několik poznámek k číslu 3/IV 1968 Sociologického časopisu o československé sociologii.“ *Sociologický časopis* 5 (4): 393–406.
- Kulturní adresář. 1936. *Kulturní adresář ČSR. Biografický slovník žijících kulturních pracovníků a pracovníc*. Ed. Ant[onín] Dolanský. Praha: b. v.
- Macek, Josef. 2006. *How Do We Think? A Survey of the Ways of Reasoning*. Ed. Vladimír Benáček. Praha: Karolinum.
- Macků, Jan. 1968. *Vybrané kapitoly z dějin československé sociologie*. Praha: Socialistická akademie.
- Machotka, Otakar. 2001. *Mezi domovem a exilem*. Praha: Maroli.
- Malý, Rudolf I. 1935. *Kříž nad Evropou. Revoluce dvacátého století*. Praha: A. Neubert.
- Mehring, Reinhard. 2009. *Carl Schmitt – Aufstieg und Fall. Eine Biographie*. München: C. H. Beck.
- Mertl, Jan. 1928–29a. „Úkoly politické sociologie.“ *Parlament* 7: 21–28.
- Mertl, Jan. 1928–29b. „Právo a sociologie.“ *Parlament* 7: 99–106.
- Mertl, Jan. 1931a. „Ideologie v dnešní politice.“ *Sociální problémy* 1: 21–29, 101–111, 207–214.
- Mertl, Jan. 1931b. *Politické strany, jejich základy a typy v dnešním světě*. Praha: Orbis.
- Mertl, Jan. 1934a. „Soustředování politické moci.“ *Sociální problémy* 3: 191–207.
- Mertl, Jan. 1934b. „Naše péče o nezaměstnané.“ *Sociální problémy* 3: 1–21.
- Mertl, Jan. 1937. *Byrokracie. Studie sociologicko-politická*. Praha: Orbis.
- Mertl, Jan. 1938a. *Co s politickými stranami?* Praha: J. Laichter.
- Mertl, Jan. 1938b. „Politisches Leben.“ Pp. 212–233 in Zdeněk Ullrich (ed.). *Soziologische Studien zur Verstädterung der Prager Umgebung*. Prag: Soziologie und Soziale Probleme.
- Mertl, Jan et al. 1939. *Dnešní Německo*. Praha: Orbis.
- Mertl, Jan. 1940. „Fridrich Veliký, myslitel a státník.“ Pp. 9–63 in *Z politických spisů Friedricha Velikého, krále pruského, Antimachiavelli neboli vyvrácení Machiavelliho Vladaře...* Praha: Melantrich.
- Mertl, Jan. 1941. „Tomáš Hobbes, hlasatel silného státu.“ Pp. 9–48 in Tomáš Hobbes. *Leviathan neboli o podstatě, zřízení a moci státu církevního a občanského*. Praha: Melantrich.
- Mertl, Jan. 1943. *Z dějin politického myšlení*. Praha: Orbis.
- Mertl, Jan, Zdeněk Pešek, Josef Kliment. 1933. *Volební reformy I*. Praha: Pokrok.
- Merton, Robert K. 2000. *Studie ze sociologické teorie*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).

- Michels, Robert. 1931. *Strany a vůdcové. K sociologii politického stranictví*. Praha: Orbis.
- Nešpor, Zdeněk R. 2002. „Problém subjektivního smyslu jednání v díle Maxe Webera, Clifforda Geertze a Rudolfa Bultmanna.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (5): 553–564.
- Nešpor, Zdeněk R. 2007. *Institucionální zázemí české sociologie před nástupem marxismu*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008a. *Ne/náboženské naděje intelektuálů. Vývoj české sociologie náboženství v mezinárodním a interdisciplinárním kontextu*. Praha: Scriptorium.
- Nešpor, Zdeněk R. 2008b. „Znovuzaložení Společnosti pro sociální bádání v 90. letech 20. století.“ *Lidé města* 10 (1): 37–69.
- Nešpor, Zdeněk R. 2011. „Sociolog(ie) mezi kolárkem, hákovým křížem a rudou hvězdou: Jaroslav Šíma v dějinách české sociologie.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 47 (5): 967–989.
- Novák, Arne, Jan V. Novák. 1995. *Přehledné dějiny literatury české od nejstarších dob až po naše dny*. Brno: Atlantis.
- Obrdlíková, Juliána (ed.). 1966. *Brněnská sociologická škola*. Brno: UJEP + Městský výbor Socialistické akademie.
- Pasák, Tomáš. 1999. *Český fašismus 1922–1945 a kolaborace 1939–1945*. Praha: Práh.
- Petrusek, Miloslav. 1998. „Sociologie na počátku a konci protektorátu (poznámky a teze).“ Pp. 201–205 in Hana Barvíková (ed.). *Věda v českých zemích za druhé světové války*. Praha: Archiv AV ČR.
- Petrusek, Miloslav. 2000. „Co bylo, když sociologie nebyla. Osudy zakázané a zhanobené vědy 1948–1963.“ Pp. 35–49 in Hana Barvíková (ed.). *Věda v Československu v letech 1953–1963*. Praha: Archiv AV ČR.
- Petrusek, Miloslav. 2002. „Peripetie Masarykovy české sociologické společnosti (nejen v letech 1989–2002).“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 38 (1–2): 184–189.
- Prokop, Dušan. 1959. „Filosofické a sociologické názory Josefa Krále.“ *Filosofický časopis* 7: 321–349.
- Putna, Martin C. 2010. *Česká katolická literatura v kontextech, 1918–1945*. Praha: Torst.
- Rákosník, Jakub. 2010. *Sovětizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*. Praha: FF UK.
- Šiklová, Jiřina. 1968. „K dějinám pražské sociologické školy mezi dvěma světovými válkami.“ *Acta Universitatis Carolinae – Phil. et His.* 4/1968: 13–25.
- Šíma, Jaroslav. 1940. *Kritika a práce. K poměrům v české sociologii*. Brno: vl. n.
- Šubrtová, Alena. 1977. „Antonín Boháč – statistik a demograf.“ *Sborník Národního muzea v Praze, řada A*, 32 (1–3): 1–196.